

Ген. О. Вишнівський

Трагедія 3-ої дивізії армії УНР

Відбитка з журналу «Вільна Україна» ч. 39, 1963

Сторінка ганьби

В історії Зимового походу існує ще й до цього часу одна ненаписана сторінка, змістом якої є трагедія 3-ої дивізії, під м. Животовим, 25-го грудня 1919 року. Ані Командувач армії ген. М. Омелянович-Павленко, ані полк. О. Доценко не дали в своїх друкованих працях про Зимовий Похід достатньо матеріалу для виповнення цієї сторінки, обмежившись лише коротким ствердженням самого факту знищення 3-ої дивізії й недовгим коментарем. Сталося це тому, що автори, мабуть, не хотіли псувати картину героїської боротьби армій УНР оповіданням про ганебну роль головного «героя», що спричинився до безславного кінця славетної дивізії.

Ще підчас перебування наших вояків у таборах інтернованих, у Польщі, один із наочних свідків трагедії, командир Гарматної Бригади, полк. Г. Чижевський, у своїй короткій історії 3-ої дивізії, вказав на полк. В. Трутенка — її К-ра підчас Зимового Походу — як на того, що занапастив довірену йому дивізію. Полк. Трутенко заперечив і на тому й скінчилось. Взагалі ж, учасники Зимового Походу з 3-ої дивізії вважали, що на виповнення «сторінки ганьби» треба зачекати принаймні одного-двох поколінь, щоб не розбуркувати пристрастей живих учасників нашої Визвольної Боротьби. Це треба розуміти так, що рукопис міг би бути виготовлений, але його належало б передати до архіву Військово-Історичного Товариства або Українського Наукового Інституту, чи якогось поважного нашого музею, як матеріал для майбутніх українських істориків. Ген. Крат, наприклад, так і збирався зробити. Це, власне, було й причиною, що про катастрофу 3-ої дивізії не писали в подробицях на протязі більш ніж 40 років.

Порушення мовчанки анонімним дописувачем. Гльорифікація на тлі неправдивих біографічних даних. Спростування ген. Крата. Д-р М. Шляхтиченко реагує на спростування демагогічними гіпотезами. Потреба виявлення правди.

2-го лютого ц. р., в «Свободі» ч. 22, вміщено анонімний допис під заголовком: «Генерал Валентин Трутенко». Статтю написано в добрім намірі вшанувати пам'ять покійного полк. Трутенка з

приводу 10 роковин його смерті. На жаль, анонімний автор подав неправдиві біографічні дані. Головні з них наступні:

«Ген. Трутенко був полковником на початку 1-ої світової війни і командував 175-м Батуринським полком. За його сміливі й удатні напади на російсько-більшевицькі військові з'єднання, дістав від Української влади пропам'ятні відзначення, а советська влада виписала за його голову 750 тисяч карбованців».

Це лише частина фальшивих тверджень про полк. Трутенка в дописі анонімного автора.

Полковником і командиром полку, на початку 1-ої світової війни, Трутенко не був а не міг бути, бо ще в 1916-му році він мав рангу сотника і лише в тому році його підвищено до ранги підполковника. Дописувач не згадав, що полк. Трутенко командував 3-ю дивізією лише від 6-го до 25-го грудня 1919 р. Автор допису залишив читачам враження, що Трутенко вернувся з Зимового Походу на чолі 3-ої дивізії, довершивши героїчних нападів на більшовиків, за що його відповідно нагороджено Українською владою... Підчас перебування в Зимовому Поході 3-тя дивізія була на тилах денікінців, а не більшовиків, і тому, як слушно зауважив ген. Крат у своєму спростуванні, Трутенко не робив, бо навіть якби й хотів, то не міг би робити «сміливих і удатних нападів» на червоних з тієї простої причини, що з жодними «російсько-більшевицькими військовими з'єднаннями» він навіть не спіткався. Якщо й можна говорити про якийсь удатний напад у тому часі, то тільки про напад денікінців на 3-тю дивізію. Щождо «пропам'ятних відзначень» і то спеціально за «сміливі й удатні напади», як це твердить анонімний автор допису, то таких взагалі не було й тому полк. Трутенко відзначень дістати на міг. Єдиною нагородою для всіх учасників Зимового Походу був Орден Залізного Хреста.

Титулування Трутенка генералом безпідставне. Він зголосився до армії УНР в ранзі полковника й його Уряд УНР не підвищив у ранзі, бо він занапастив довірену йому 3-тю дивізію.

Ми, будші вояки 3-ої дивізії, що здобули їй почесну назву «Залізна», не можемо промовчати анонімний допис, що фальшує історію Зимового Походу й гльорифікує того, хто завинив її знищення.

Тому й ген. Крат, — свідок трагедії — послав спростування в «Свободу», ч. 35, 25-го лютого ц. р. Своє спростування ген. Крат обмежив до участі полк. Трутенка в Зимовому Поході й заперечення його генеральського рангу. Від ревеляцій, що мали б виповнити «сторінку ганьби», ген. Крат стримався свідомо, бо все ще вважав це не на часі. Зараз після того ген. Крат одержав анонімного листа з погрозами...

Після спростування Крата виступив д-р М. Шляхтиченко у «Свободі» чч. 58 та 459 і 29-го березня ц. р. в статті «Пам'яти

ген. Валентина Трутенка». В першій половині своєї статті автор, що абсолютно не знає обставин, в яких відбулася катастрофа 3-ої дивізії, пише: «Прочитавши завваги генерала Крата „Про полковника В. Трутенка й Зимовий Похід“, набув враження, що пан генерал Крат пам'ять покійного Трутенка кривдить». При цій нагоді, д-р Шляхтиченко виправляє, як він делікатно це окреслює, «деякі неточності» в біографічних даних полк. Трутенка, що їх подав у своєму дописі анонімний автор, і згадує часи своєї молодости (1916 р.), коли він уперше пізнав полк. Трутенка, тоді сотника й командира першої «роти школи підготовки офіцерів государственного ополчення».

У другій половині статті, він намагається «кривду з набутого враження» направити. Закид «кривди» є голословний і автор не має чим закид свій конкретно підперти, а пише просто з симпатії до того сотника Трутенка, знайомство з яким є сполучене з минулою його молодістю. Він ставить питання, на яке не дає відповіді, і висловлює сумнів, не мавши можливості довести його рацію, й ці запитання та висловлені сумніви, робить підставою для оборони «покривдженого» Трутенка.

Шляхтиченко пише:

«А в мене постає питання: чи не має тут спроби звалити вину з «хворої голови та на здорову?»

І далі:

«Але маю великий сумнів, чи штаб 3-ої дивізії напередодні трагедії знав, що робиться в Тетієві, і чи він про це поінформував начальника дивізії, який був новою, незнайденою з відносинами в дивізії людиною?»

Пан Шляхтиченко висловлює свій сумнів, але не пояснює, чому саме він цей сумнів має, хоч тут підстав до сумніву нема.

Висловивши здогад, що в дивізії були начальник штабу, начальник розвідки і зв'язку (що за надзвичайна «здогадливість!»), д-р Шляхтиченко з патосом запитує:

«Де вони були і що робили, щоб не сталося тієї сумної події?» Коли б автор статті, перед тим, як поставити таке питання, ствердив був, що всі «начальники» в штабі дивізії були десь зникли на той час, то це його запитання мало б сенс, але тому, що він не може ствердити те, чого не було, то таке його запитання є чиста демагогія. Виглядає, що інтенцією д-ра Шляхтиченка було підсунути читачам думку, що він таки знає, де в цій справі «собаку закопано». Було, мовляв, там «забагато полковників», що нічого не робили й тому завинили, а всю вину звалили на того бідного Трутенка, що між ними був «новий і чужий». Виразами: «новий, чужий, незнайдений з відносинами в дивізії», на адресу полк. Трутенка, Шляхтиченко мимохить зрадив, що він не високої думки про Трутенка в ролі командира дивізії. Кожний новий К-ир дивізії мусить з обов'язку запізна-

тися з усіма справами частини й бути в курсі подій. Він командує дивізією, а штаб дивізії йому підлягає й виконує його накази. Якщо новий К-ир дивізії, в цьому випадку Трутенко, на протязі 19-ти днів командування дивізією, все ще був «людиною новою й неознайомленою», як це припускає Шляхтиченко, то це лише може свідчити про те, що командування дивізією було Трутенкові не під силу.

При добрій волі й об'єктивному підході до справи трагедії 3-ої дивізії, п. Шляхтиченко, перед тим як публікувати свої здогади, міг би довідатись, бодай від того самого пполк. С. Довгаля, який, як він пише в своїй статті, був «впхнув» його до Персональної Управи Військового Міністерства, що про наближення денікінців звав не тільки штаб дивізії, але й її К-ир, полк. Трутенко, з наказу Командарма; що всі міри охорони були узглядені, та що дивізія чекала в колоні на шляху, готова до вимаршу, на прибуття полк. Трутенка, або його наказу вирушити, на морозі й вітрі, цілих шість годин... Але якби п. Шляхтиченко до того ще довідався був, чому саме К-ир дивізії не дав був наказу вимаршу в призначеній годині — 6-ої ранку, — то напевно не було б усіх тих демагогічних запитів і сумнівів, що їх є повно в його статті.

У своєму прагненні «вибілити» за всяку ціну полк. Трутенка, д-р Шляхтиченко заходить, аж так далеко, що просто заперечує факт, що полк. Трутенко був командиром 3-ої дивізії, бо йому це «з дотичних документів не видно»... Він забув уже, що перед тим сам писав: **«начальник дивізії, полк. Трутенко, був у дивізії новою людиною»** (підкреслення наше). Із «Зимового Походу» Командира Омеляновича-Павленка і пполк. Допенка п. Шляхтиченко міг довідатись, що полк. Трутенка усунуто з посади Командира дивізії. Отже, не когось іншого, а тільки Трутенка. Зрештою, не можна ж доходити аж до такого абсурдного висновку (а це так у п. Шляхтиченка виглядає), що командири полків 3-ої дивізії, що ними були в той час полк. М. Крат і я, не знали, хто саме був їхнім командиром дивізії підчас Зимового Походу...

У своєму спростуванні ген. Крат, між іншим, пише, що якби полк. Трутенко був генералом, «він напевно звався б в армії УНР у 1919 році, «отаманом». Д-р Шляхтиченко передає це інакше: «Помилкове твердження ген. Крата, що в нашій армії **лише** колишніх генералів звали «отаманами» (підкреслення наше). Між одним і другим твердженням є різниця. Перше не виключає того, що «отаманами» в той час називали не тільки генералів, але й інших, а друге — виключає. Отже, покликання д-ра Шляхтиченка на те, що «отаманами» звали рівнож повстанських ватажків і К-ра 16-го п. Загону, Миколу Шаповала, хоч останній не був генералом, не суперечить твердженню ген. Крата.

Якби Шаповал був полковником, то його звали б полковником по ранзі; коли б він був к-ом полку, а мав би рангу, скажім, сотника, то його звали б тоді полковником по посаді, але якби Шаповал був генералом, то його звали б тоді «отаманом» не по посаді, а з обов'язку. Те саме стосується й полк Трутенка. Зрештою, річ тут не в аргументації, а в конкретному факті: як було вже зазначено, полк Трутенка не підвищено до ранги генерала в армії УНР з тої причини, що він занапастив довірену йому 3-тю дивізію.

Покликування д-ра Шляхтиченка, як на підставу генеральської ранги Трутенка, на те, що останнього було підвищено до рангу генерала двома членами Директорії, що перебували в Празі, не витримує критики. По перше, члени Директорії — А. Макаренко і Ф. Швець, — що перебували в Чехо-Словаччині від кінця 1919 року, мали лише обмежені уповноваження від Уряду УНР і то виключно в рамках дипломатичної діяльності. У 1920-му році уповноваження ці були скасовані й водночас підвищі члени Директорії відкликані назад, в Україну. Після того як Макаренко і Швець не виконали затвердженої Головою, Директорії постанови Уряду УНР про відкликання і в Україну не вернулися, вони залишились у Чехо-Словаччині в характері не дійсних членів Директорії, а лише — дезертирів і тим самим перестали бути членами Директорії. Рішення двох б. членів Директорії — покликання Трутенка на становище «військового міністра», підвищення його до ранги генерала й підвищення у вищі старшинські ранги кількох інших старшин, за «допомогою» новопризначеного «військового міністра», є нічим іншим, як тільки актами опереткового характеру, яких не можна брати поважно...

3

3-тя Залізна дивізія напередодні Зимового Походу. Новий К-р дивізії. Назустріч трагедії.

Напередодні вирушення армії УНР у Зимовий Похід загальний стан 3-ої дивізії був жалюгідний: майже 90% її чисельного складу вибуло із строю через тиф. Тих хворих, що їм рух не загрожував життю, возили на селянських возах, але тяжко хворих довелось залишати в селянських хатах, переважно покотом на підлозі, без лікарської опіки, на ласку Божу... Між тими останніми був і хворий на тиф командир дивізії, славетний бойовий полковник, пізніше генерал, Олександр Удовиченко, під командою якого 3-тя Стрілецька дивізія, за видатні бойові заслуги, дістала почесну назву «Залізна».

Ті вояки, що були ще здібні тримати зброю в своїх руках, не мали ані відповідного на ту зимову пору одягу й взуття, ані

належної кількості муніції. Щождо чисельного бойового складу, то він, хоч і був мінімальним (кількість хворих, що їх возили, перевищувала кількість боєздатних), то все ж кращий від того, що його подав полк. Доценко в його книжці «Зимовий Похід». Бойовий склад 7-го Синього полку, наприклад, у нього: «біля 30-ти багнетів». Як тогочасний к-ир того полку, я добре пам'ятаю, що його бойовий склад у «трикутнику смерті», на передодні Зимового Походу, був: 102 багнети плюс 4 чинних кулемети.

Положення дивізії ускладнювало ще й те, що знесилена й не боєздатна, вона опинилася в найбільш критичний час свого існування без того свого Командира, що його так знала, цінила й любила, що йому так беззастережно довіряла. У такій ситуації дивізія потребувала відповідного часу й відповідних умов, щоб прийти до норми й минулої боєздатності. Як пов'язати це з конечністю одночасного перебування в заплілі ворога, з нараженням на різні несподіванки, кожна з яких могла бути фатальною для дивізії, було тяжкою проблемою, що її мав вирішити новий Командир дивізії.

Вирушення в Зимовий Похід, у заплілля ворога, що в ньому з усіх боків чигала на його учасників смертельна небезпека, вимагало призначення гідного наступника хворого полк. Удовиченка, К-ра дивізії не тільки відповідно кваліфікованого, але й такого старшини, що його в дивізії добре знали б і до якого мали б довір'я. І це зрозуміле: під його командою вирішувалося питання «бути чи не бути» дивізії, питання життя й смерті довірених йому старшин і козаків, у надзвичайно тяжких умовах партизанщини — цієї безупинної гри з вогнем з усіх боків. Під цим оглядом справа ця не виглядала скомплікованою: був заступник К-ра дивізії, бойовий, старий полковник Ольшевський, що його добре знала вся дивізія від самого початку її існування.

Цю, важливу на той час, єдино раціональну вимогу не було прийнято під увагу нашим військовим командуванням: командиром дивізії призначено людину нову — полк. Валентина Трутенка, з Юнацької школи. Новопризначений Комдив мав військові кваліфікації, але не мав достатнього бойового досвіду в специфічних умовах нашої визвольної боротьби того часу, коли війна провадилась без суцільного фронту. Головною хвибою призначення полк. Трутенка К-ом дивізії в Зимовому Поході було те, що він був для останньої чужою, незною особою.

Усе ж, можливо, полк. Трутенко був би дав собі раду на становищі К-ра дивізії, якби не те, що для нього, якраз на той час, зацвіли були «сірої осені запізнені квіти» ...

Новопризначений Комдив з'явився до дивізії в супроводі значно молодшої від себе пані, що її він видавав за свою дружину, а яка в дійсності такою не була... Справжня його дружина, ра-

зом із дітьми, залишилась у місті сталого побуту родини Трутенків-Липовець. Пізніше, по дорозі до Вінниці, я там бачився з нею.

Ось із таким К-ром дивізії, що для нього, як видно, Зимовий Похід був, у першу чергу, пригодою романічного характеру, з його псевдо-дружиною, що він за неї більше дбав, ніж за довірену йому дивізію, вирушила 3-тя Залізна в запілля ворога. І був це початок кінця славної дивізії...

З делегацією до Головної Команди УГА. Мій поворот до м. Житова. Перед фактом доконаної трагедії. Наочні свідки.

Після двох тижнів успішного перебування в Зимовому Поході, армія УНР зупинилася на відпочинок у запіллі денікінської армії, де не було бойових частин останньої, а адміністрація Денікіна, разом із міліцією, повтікала. Згідно з наказом Командарма, 3-тя дивізія розташувалася в м. Старий і Новий Житові (Київщина, Тарашанський повіт), де мала відпочивати й приводити себе до порядку на протязі двох тижнів.

Був це час, коли зірка ген. Денікіна погасала. Відступ його армії мав панічний характер, і вже не було сумніву, що доля її припечатана. У зв'язку з цим і доля Української Галицької Армії, що опинилася під командою Денікіна, змінилася. Мавши це на увазі, було вирішено вислати до Головної Команди УГА (м. Винниця) делегацію від армії УНР з метою домовитися до поновного з'єднання обох армій. Головою делегації Командармом було призначено полк. Ніконова, з Волинської дивізії, а його помішником мене — тоді командира 7-го п. Синього полку.

Перед моїм виїздом полк. Трутенко запросив мене до себе. У хаті, крім нього, нікого не було. Він вийняв із кишені листа й тримаючи його в правій руці, звернувся до мене:

— По дорозі до Винниці ви будете переїздити через Липовець. Там мешкає моя родина. Адреса ось на коверті. Будь ласка, вступіть до моєї хати й передайте цього листа моїй дружині.

Я був дуже заскочений...

— Передати листа вашій дружині? В Липовці? Адже ж ваша дружина є тут, разом із вами... Та ж вона мешкає ось у цій самій хаті, де ми є зараз...»

Зі здивування, я говорив швидко, але з перервами. «Може полковник захворів на тиф, промайнуло в мене в голові». Настала прикра павза ...

Трутенко зніяковів. Обличчя його почервоніло. Він вийняв хустку й непевною рукою витер піт зі свого чола. Було видко, що він не цілком панує над собою.

— Я помилився... Мені чомусь здавалося, що ви знаєте...

Ця пані не моя дружина, — майже пошепки сказав він мені й замовк. Потім, опанувавши себе, продовжував із удаваною свободою й певністю:

«Це ж усе зрозуміле! В цих обставинах, що тут є, я не міг не видавати її за мою дружину, бо це поставило б мене в дуже прикре положення... Але, це все між нами, прошу вас дуже», поспішно додав і передав мені листа, що його все ще тримав у руці.

«Я передам листа вашій дружині, а все те, що тут було, залишу між нами, згідно з вашим бажанням» — відповів я, уклонився й вийшов із хати. Залишив я полк. Трутенка з подвійним почуттям: з одного боку обурення, — добрий військовик у минулому, з відповідними кваліфікаціями, і ось тобі маєш... З другої сторони, — мені було шкода його як людину, що під тягарем запізвених пристрастей тратить ґрунт під ногами, й шкода за те упокорення, що його він пережив підчас розмови зі мною.

Я не зрадив таємниці «запізненої квітки», але правда вийшла на світло й без мене. Дружина полк. Трутенка, якій я передав листа, довідалась, що дивізія буде в Животині аж два тижні, поїхала туди, але було вже «по всьому».. . Чоловіка вона не знайшла, але бачилась із тими, що врятувались, і оповіла їм, хто є вона, а хто та друга,.. Пані Трутенкова знала про все, але те, що вона оповідала мені в цій справі, залишиться при мені.

У Винниці наша делегація досить швидко дійшла до порозуміння з представниками УГА й обидві сторони підписали договір, на підставі якого армії мали в короткому часі з'єднатись під спільною командою генерала М. Омеляновича-Павленка. Це давало перспективу на успіх нашої боротьби за незалежність. Однак, на підставі всього того, що ми бачили й чули підчас переговорів, у нас не було оптимістичного настрою з приводу підписання договору. Ми мали великий сумнів щодо можливості переведення договору в життя. На жаль, наші сумніви справдились.

У кінці грудня 1919 р., якого саме дня, вже не пам'ятаю, пізно вночі я вернувся до Животова. Мене вразило, що при в'їзді до містечка не було нашої варти. Для мене було ясно, що дивізія чомусь вирушила завчасно, але куди? Ніч була темна; на вулицях — ні душі; ані в одному вікні не світилося. Я під'їхав до хати господаря, що в нього мешкав перед від'їздом до Винниці, й застукав. Ніхто не відгукнувся. Я застукав знову. У відповідь мовчанка. Перейшов до другої хати й застукав кілька разів. Ніхто не відізвався. Те саме повторилося й у хаті третього сусіда. Мені терпець урвався і я голосно наказав:

— Відчиніть, бо виламаю двері!

Нарешті почувся переляканий голос:

— А це хто там?

Я назвав себе й додав, що мешкав у його сусіда, Степана, стукав до нього, але він не відзивається.

— Зачекайте, я тільки накину кожуха.

Разом ми пішли до першої хати й застукали.

— Степане! Відчиніть-но, це я, Петро.

Двері негайно відчинились. Очевидно господар усе ще був на сторожі, біля дверей. При світлі лямпи мій господар пізнав мене.

— Дяка Богові! Це ви, живі й здорові. А я думав із переляку, що це денікінці.

— Денікінці?, — перепитав я, — чи вони є в містечку?

— Були. Вчора пішли, але страх залишився...

Господар оповів про трагедію й додав:

— А тих двох старшин, що мешкали в мене, разом із вами, денікінці забили... Ми тут переховали кількох ваших людей, що повтікали з полону; завтра заведу вас до них. Од них про все довідаєтесь. — Зо мною мешкали мій ад'ютант, сотник Григоренко і старшина для доручень при штабі полку, хорунжий Борис Филь. Обидва були хворі на тиф і їх возили в полковому екіпажі. Залишив їх у стані, що давав надію на видужання...

На другий день вранці господар повів мене спочатку на те місце на шляху, де стояла дивізійна колона підчас нападу денікінців. Це було дуже легко пізнати по червоно-бурих плямах вздовж шляху — захолонула кров постріляних і порубаних... Коли ми повертали, господар завів мене до невеличкої каплички й сказав:

— Подивіться в середину, може пізнаєте. Я відразу пізнав: у середині висів, весь закривавлений, мій светер із верблюжої вовни, що я його був дав хворому хорунжому Филеві..

У одній із селянських хат, куди мене привів господар, я застав полк. Яворського, сотника Спиридона Довгалья, що заступав мене під час моєї відсутности, сотника С. Іващенка, рівнож Синього полку, і кількох козаків. Яворський і Довгаль були хворі на тиф; Яворський у тяжкій формі. Він тому й врятувався, що лежав у хаті — його мали відвезти до лікарні. Ці наочні свідки переказали мені все, що вони бачили й пережили. Я доручив сотн. Іващенкові відвезти хворих до шпиталю в Винниці, де я сам лікувався від поранення й мав там приятеля лікаря. Полк. Яворський по дорозі помер, а сотн. (тепер пполк.) С. Довгаль у шпиталю вилікувався.

Далі подам зізнання свідків трагедії: вояків, що я їх був знайшов після трагедії ще в Животові, як рівнож і тих, що їм пощастило було втекти з полону пізніше, й тих решток дивізії, що врятувались тому, що були на конях. Подаю прізвища лише тих із них, що ще живуть, і я знаю, де саме вони перебувають.

Це все знайомі читачам прізвища: ген. Михайло Крат, полк. Спиридон Довгаль і б. сотник, а тепер пан отець, Семен Івашенко. Цілком можливо, що живуть ще й інші наочні свідки знищення 3-ої дивізії, але я про це, на жаль, не знаю.

5

Пересторога й наказ Командарма. Невиконання наказу — причиною трагедії. Чому саме не виконано наказу.

Червоні москалі перемагали білих. Армія ген. Денікіна, здавши червоним такі великі міста як Харків, Полтаву й Київ, вже не відступала, але відбігала швидко й панічно, в загальному напрямку з півночі на південь. Її глибоке запілля, що в ньому перебувала армія УНР, перетворювалося, в другій половині грудня 1919 р., на запілля безпосереднє. Командувач армії Зимового Походу ген. М. Омелянович-Павленко перестеріг командирів дивізій про небезпеку схрещення шляхів відступу Добрармії з шляхами армії УНР і наказав усім частинам перейти, з метою звільнення шляху відступу денікшців, на східній бік великого Білоцерківсько-Уманського шляху й затриматися в присілках і хуторах.

К-ир 3-ої дивізії полк. Трутенко одержав такий наказ 24-го грудня, пізнього вечора і негайно викликав на нараду Начальника Оперативного Відділу штабу дивізії полк. Крата, що виконував тоді обов'язки відсутнього Начальника штабу дивізії, полк. Гната Стефанова. З'ясувавши ситуацію, полк. Крат звернув увагу Комди на те, що ніч була темна й морозна; на дворі бушувала хуртовина й засліплювала снігом очі; змобілізування великої кількості возів під хворих вимагало яких 4-5 годин часу. Усе це стояло на перешкоді до негайного вимаршу. Висновок Крата був такий: «Прийнявши під увагу всі за і проти, я вважаю, що найбільш відповідною годиною вимаршу була б 6-та година ранку. Я вирахував, що вимарш в цій годині дасть дивізії можливість відійти ще перед тим, як денікінська кіннота наблизиться до Животова».

Полк. Трутенко погодився з таким висновком і видав наказ, згідно з яким дивізійна колона мала бути на шляху, готова до вимаршу, о годині 6-й ранку, 25-го грудня.

Згідно з наказом, дивізійна колона була на призначену годину на шляху, в напрямку на с. Стадницю-Високе, готова до вимаршу. Було, звичайно, ще темно, бо ж це був грудень, але хуртовина минула. Усе ж мороз був дошкульний, а різкий вітер ще його збільшував. Як авангард, рушила вперед кінна сотня сот. Шульги, з 9-го Стрілецького полку; арієргард становила кін-

на сотня 8-го Чорноморського полку, на чолі з сот. Любимцем, що чекала на вимарш у хвості дивізійної колони. Віддаль від голови колони до арієргарду була приблизно один кілометр. У північному напрямі, звідкіля сподівалися ворога, були вислані кінні стежі. Усім боєздатним воякам було наказано бути в бойовому поготівлі. Полк. Крат повідомив К-ра дивізії (полк. Трутенко, зо своїм найближчим оточенням, був іще в Животові), що дивізійна колона готова до вимаршу й чекає лише на його прибуття, або наказ вимаршу.

Минула 7-ма година, але полк. Трутенко ані сам не з'явився, ані не дав наказу вимаршу. Крат знову вислав кінного посланця до К-ра дивізії з повідомленням-пригадкою, що колона **давно вже** готова до вимаршу, чекає на нього, або йото наказ і **без потреби мерзне**. Трутенко не реагував...

Знову минула ціла година, потім друга і третя. Ще раз посланець і ще раз те саме: К-ра дивізії мовби не існувало... Старшини й козаки змерзли до кісток. Щоб якось дати собі раду з морозом, тупали ногами, махали руками, підскакували і т. п., але це все вже й не дуже помагало. На возах мерзли хворі на тиф; чимало з них були вже непритомні... К-ир дивізії, полк. Трутенко, все ще залишався в Животові й не давав про себе знати...

Ситуація стала загрозливою, бо ж денікінці безсумнівно вже наближалися до Животова. Те, що вислані кінні стежі в північному керунку, не повернулися, ще більше зміцнювало передчуття небезпеки. Це змусило полк. Крата удатися до К-ра дивізії особисто. Можна лише дивуватися, як міг він так довго витримати.

Полк. Трутенко не був навіть іще одягнений до походу... Побачивши це, полк. Крат відчув раптом, що в його середині щось, ніби клубок, здавило його серце, понеслось у гору й стало поперек горла. Напруживши всю силу своєї волі, щоб не «вибухнути», він кашлянув і, ставши «на струнко», запитав:

— Пане полковнику! Чому до цього часу нема наказу для вимаршу?

Трутенко відповів, ніби йшлося про щось цілком звичайне й само собою зрозуміле:

— Та бачите, я не міг дати наказу вимаршу, бо ще не готова футряна шапка для моєї «дружини», що її замовлено в місцевого жида...

«Почувши таку несамовиту відповідь», оповідав пізніше полк. Крат, «я думав, що мене, як кажуть наші брати галичани, «шляк трафить», але витримав і з удаваним спокоєм запитав:

— Чи ви розумієте, що затримання вимаршу може скінчитися трагедією?

У відповідь, Трутенко гнівно крикнув:
— Джуро! Біжи до жида й приведи його сюди, живого чи мертвого, разом із шапкою ...

«Я знову став „на струнку" й доклав Комдиву, що вертаюся до колони й негайно розпочинаю вимарш.»

Десь між годиною 12-ою й 1-ою п. п., колона нарешті рушила з місця. Незабаром дивізійну колону дігнав полк. Трутенко. Ставши на чолі колони, він відразу почав лаяти жида за «неакуратність» і звалювати на нього всю вину за спізнений вимарш...

6

Перебіг трагедії

Кіннота ліворуч! До бою! Безборонна колона. Полк. Трутенко на «широких алорах»...

Те, що не вернулися наші кінні стежі, особливо турбувало сот. М. Чижевського з Гарматної Бригади. Як тільки колона вирушила, він без слова кому будь, вирвався з колони й погалопував наліво від колони, в тому напрямі, куди були вислані перед тим наші кінні стежі. Зупинившись на недалекому горбку, він глянув на північ і, миттю повернувши коня, понісся кар'єром назад до колони. Ще не доїхавши до неї, крикнув: «Кіннота ліворуч!». За цей час колона встигла була відійти від Животова на віддаль не довшу як пів кілометра. Зорієнтувавшись, що ворог, хоч його ще не було видно, атакує, полк. Крат подав своїм громовим голосом команду: «До бою!» й зупинив свого коня. Колона рівнож стала. Кулеметники кинулись до кулеметів, а боездатні вояки схопились за рушниці, що їх поклали були на вози, щоб погріти руки. Але не почулося жодного стрілу: вода в кулеметах замерзла, а задубілі від морозу руки вояків із рушницями відмовляли послуху... Тимчасом ворожа кіннота, з диким вигуком, кар'єром наближалась до дивізійної колони. Кінь полк. Крата раптом рванув правобіч, і він побачив, що Комдив, полк. Трутенко, не давши жодного наказу, кинувся тікати від колони, разом із своїм оточенням... Коректний, витриманий, дисциплінований старшина, полк. Крат, побачивши цю втечу, розпалився і, дігнавши полк. Трутенка, закричав: «Назад, бо зарубаю!» ... Трутенко з оточенням стали. Скомандувавши: «За мною!», Крат і з ним іще четверо, між ними полк, і сот., брати Чижевські, кинулись назад до колони. Група денікінських кін-

нотчиків, що неслася їм на зустріч, мавши, очевидно, замір переслідувати полк. Трутенка з його, штабом, побачивши їх, повернула й почала тікати назад, до своєї колони. Полк. Крат припускав, що ті денікінці не зорієнтувалися, що їх було тільки п'ятеро. Про цей момент трагедії ген. Крат оповідав мені так:

Положення нездідної до спротиву колони було виразно безнадійним і я кинувся назад радше інстинктивно ніж свідомо. По дорозі полк. Чижевський схопив мого коня за повід і зупинив його.

— Куди ти, Михайле? Подивись, чи ти в стані щось зробити?

Я подивився на ту нашу безборонну колону, на сотні ворожих кіннотчиків, що чинили «свій суд» і «свою розправу» вздовж цілої колони, й тяжко зідхнув: рештки свого часу славної Залізної Дивізії, що переможно воювала на фронті проти червоних і білих москалів, перестали існувати... Ми повернули коней. Десь далеко, на обрії, полк. Трутенко, скориставши з замішання, тікав на «широких алюрах», разом із своїм оточенням. Нам нічого іншого не залишалось як рушити слідами тих, що рятувались» ...

Різня безборонних вояків 3-ої дивізії

Полк «Сводної Кавказької Дивізії», що ним командував полк. князь Голіцин, наступав двома лавами. Перша на широких інтервалах, а друга — на вужчих. Приблизно на 400 метрів від дивізійної колони, друга лава дігнала першу й влилася в неї. У повітрі блиснули шаблі й денікінська кіннота, одною широкою розстрільною, з криком «ура», на кар'єрі заатакувала, з віддалі здавалось, нерухому й начебто загіпнотизовану колону.

Але це тільки так здавалось. Кулеметники горячково намагались пустити в рух кулемети: задубілі пальці інших вояків не могли дати собі ради з натиском на курки рушниць. А зловороже «а!а!а!» все голосніше, а шаблі виблискують все ближче й ближче... Ось ворожа кіннота вже біля самих возів ... Нема як боронитися... Господарі, що були за фурманів, поховалися під возами; деякі вояки пішли за їхнім прикладом, свідомі того, що рубати будуть перших кого зауважать. Хтось розпачливо крикнув: «Хлопці! Комдив тікає!» ...

Вони летіли на нашу колону певні своєї перемоги над безборонними. Були подібні до тих вовків, що кинулися на отару овець. Вправною рукою почали рубати кожного, кого тільки побачили. Першими жертвами впали ті, що були все ще за кулеметами й ті, що мали рушницю в руках — ті самі, що не всти-

гли заклякими пальцями натиснути на курки рушниць... Шлях коло возів почервонів кривавими плямами... Жахлива сцена, що розігралася на шляху, змусила декого до втечі. Марно: їх доганяли на конях і одним ударом шаблі клали трупом на землю...

Кілька кінотчиків під'їхало до критого екіпажу, що в ньому були хворі на тиф старшини мого полку — сотн. Григоренко і хорунжий Филь, що про них я вже згадував. Один із денікінців заглянув до його середини —

«Нікто, как петлюровськіє комісари», — обернувся він до своїх.

— Віш, как в екіпаже развалілісь! — додав і крикнув: — «Вихаді!»

Хворі старшини не ворохнулись.

— Ти что с німі церемошшся — почувлося — витасківай за ногі!

Одного за другим, хворих витягали з екіпажу. При тому обидва старшини вдарились головами об шлях. Спочатку їх пробували зарубати, але тому що рубати лежачих було незручно, вони добили хворих стрілами в голови...

«Що мене найбільше було здивувало», — казав мені пізніше козак мого полку, Магальяс, якому пощастило переховатись під возом, а потім утекти з полону, «так це те, що обидва хворі старшини, хоч і були притомні, навіть не крикнули, тільки перенесли все мовчки до самої смерти». Магальяс бачив це все, лежачи під возом.

Коханка полк. Трутенка була в іншому, рівнож критому, екіпажі. До неї заглянув денікінський підстаршина.

— А! Красотка... ево сіятельство будет рад вас відсть. Он такіх любіт... — «Красотку», разом з екіпажем, було відіслано до штабу денікінського полку. На щастя, різня не тривала довго. Мабуть прийшов був наказ припинити різню, бо почали зводити полонених у групи. До однієї з таких груп під'їхав, на баскому коні, денікінський «ротмістр», у блискучих золотих «пагонах», і, приклавши руку до кашкета, сказав:

— Гаспада офіцери петлюровской армії! Пожалуйте ко мне.

На таке гаянтне запрошення з групи вийшло троє старшин, між ними й хорунжий 7-го Синього полку, Зайко.

— Гаспада! Білі лі ви в русской царской армії?

— Були — відповів Зайко.

Я віжу — усміхнувся ротмістр, — ви забилі даже гаваріть по человеческі...

Потім повернувся до свого підстаршини, що під'їхав разом з ним, і спокійним, рівним голосом, наче б ішло про щось зовсім звичайне, наказав:

— Разстрелять етіх петлюровскіх бандітов ...

Цих трьох старшин негайно відведено кілька кроків од шляху й там застрелено...

Коли групи полонених звели до купи, всі вони вже знали, що денікінці розстрілюють наших старшин. Отже не дивно, коли денікінський поручник, зібравши усіх полонених до купи, наказав: «офіцери вийті!», то ніхто не вийшов. Коли денікінець удруге наказав те саме й знову ніхто не вийшов, то він запитав, «где ж девались ваші офіцери?» На це хтось із старшин глузливо відповів: «Повтікали»...

— Павтекали? Ха-ха-ха! В от так офіцери! Повтекали! — Видно було, що це «повтекали» привернуло йому гумор.

— Если я обнаружу, что между вами есть хотя бы один только офицер, каждый десятый из вас будет расстрелян. Поняли?

Старшини наші були серед полонених, а між ними й сот. С. Довгаль. Нікого із старшин наші козаки не зрадили. Вночі 25-го грудня, коли «гаспада офіцери» гучно святкували «перемогу» над безборонним ворогом в с. Ситківці, в хаті місцевого священика, Довгаль, хоч і мав уже початок тифу, утік із полону, разом із сотн. С. Іващенком і кількома іншими полоненими. Пізніше надійшла сумна вістка, що хворі 3-ої дивізії, яких захопили денікінці, були кинуті на шляху, підчас їхнього дальшого відступу, й усі повмирали.

Під вечір 25-го грудня — пам'ятний день трагедії — до штабу 3-ої дивізії долучились кінні сотні Шульги й Любимця, а також ті старшини й козаки, що врятувались тому, що були на конях. Згодом, за допомогою інформацій селян, до штабу почали зголошуватися й ті, що їм пощастило втекти пізніше. Були це лише окремі одиниці. Полк. Трутенко весь час пригноблено мовчав. Але після того, як один старшина з тих, що втекли з полону, оповів, що бачив «дружину» Комдива, як вона в тій білій шапці, що за неї так дорого заплатила 3-тя дивізія, їхала з радісною усмішкою в екіпажі, поруч князя Голіцина, наш геройський Комдив почав гірко невтішно ридати...

Один старшина, який довідався від тих, що втекли з полону, що «біла шапочка» не була жінкою полк. Трутенка, гірко зауважив: «Усі гадають, що наш Комдив так побивається за тими, що їх порубали й постріляли, але в дійсності він засумував тільки після того, як довідався, що «біла шапочка» їхала усміхнена, поруч Голіцина»...

7

Висновки

Обставини, в яких відбулася трагедія 3-ої дивізії, залишились не вияснені. Причиною цього була незрозуміла нерішучість командарма М. Омеляновича-Павленка. Він не тільки не при-

тягнув до відповідальності Трутенка, що злочинно зазнав довірену йому дивізію, але навіть відмовився зарядити слідство, хоч це було його обов'язком.

Умотивування відмови тим, що «всього не передбачиш і не вгадаєш» і що «становище» полк. Трутенка «було тяжке», мало б рацію лише тоді, коли б воно було застосоване до всієї армії УНР під час її перебування в Зимовому Поході: тоді дійсно цій армії прийшлося діяти весь час у тяжких обставинах. Інше було положення 3-ої дивізії в днях 24 і 25 грудня 1919 р. Командарм особисто попередив полк. Трутенка про наближення денікінців і наказав негайно вирушити, щоб уникнути схрещення шляхів. Отже, на тій підставі «передбачати» і «вгадувати» було дуже легко, крім того, Комдиву не прийшлося навіть обтяжувати себе такою «тяжкою» працею: за нього зробив це полк. Крат. Про наслідки свого передбачення й вгадування Крат поінформував Трутенка: конечність вимаршу о год 6-ій ранку, 25-го грудня. Трутенко погодився, але не вирушив. 25-го грудня становище полк. Трутенка, якщо мати на увазі добро дивізії, було зовсім не тяжке: дивізійна колона була готова до вимаршу в призначеній годині і йому залишалося лише стати в цій годині на чолі колони й дати наказ вимаршу. Ось так легко було оминати трагедію... Але, якщо становище Трутенка й було тяжке, то під зовсім іншим оглядом. Він мав до вирішення щось, що було для нього, і **то виключно для нього, тяжкою «проблемою»**: чекати з вимаршем, поки біла шапка не буде викинчена, чи вирушити згідно з наказом Командарма? Само собою, Командарм не це мав на увазі.

Отже, умотивування Командарма властиво було не умотивуванням відмови слідства, а радше затушовуванням трагічної події. Виникає питання: чому? Відповіді на це питання бракує, це якась загадковість. Не так давно я довідався, що М. Омелянович-Павленко і В. Трутенко були одночасно, під час їхньої служби в російській царській армії, в так зв. Стрілковій Школі, закінчення якої давало право капітанам на підвищення до ранги підполковника в мирний час. Можливо, тут і треба шукати розгадки.

Д-р Шляхтиченко порівнює справу Трутенка з справою К-ра 16-го пішого Загону, Миколи Шаповала: мовляв, не вважаючи на невелике керування Загоном під час наступу на Кам'янець-Подільський 1919 року, Шаповала не тільки не притягнуто до судової відповідальності, але ще й пізніше підвищено в генерали. Таке порівняння зовсім не до речі. Провина Трутенка несумірно більша від провини Шаповала. Як відбувся наступ 16-го Загону на Кам'янець-Подільський, в кінці травня 1919 р., під командою отамана Миколи Шаповала, і які були наслідки цього наступу,

я добре знаю, бо ж особисто брав участь у цьому наступі, на чолі 1-го полку Синьої дивізії, що тоді входив до складу 16-го Загону і був ініціатором «бунту» проти Шаповала. Отже: провиною полк. Трутенка є каригідне знехтування наказу Командарма й, як наслідок цього, знищення цілої довіреної йому дивізії, за що він повинен би був відповідати перед судом, а провиною Шаповала — невдалий наступ і, як наслідок цього — відступ і болючі втрати. Командири частин Загону вважали, що відповідною карою для Шаповала було звільнення його зі становища К-ра Загону. На їх думку, до судової відповідальності підстав не було.

Щождо жалю п. Шляхтиченка з того приводу, що Шаповала підвищено в генерали, а Трутенка ні, то цей жаль безпідставний. Це не був час нормального існування армії, коли освіта, старшинство і т. д. грали вирішну роль. Був це час революційного відродження нації в «огні і бурі», коли на гору вибивались ті, що до цього відродження прислужилися, незалежно від тих чи інших формальних кваліфікацій на становища, що їх займали. Тому саме, наприклад, наша армія мала поручника, Юрка Тютюнника (що його підвищено було пізніше в генерали), на становищі заступника командарма, а підстаршину Зеленого — командиром дивізії; крім того, не всі кадрові, фахово кваліфіковані, старшини надавались на вищі командні становища в умовах тогочасної визвольної війни. Підвищення Шаповала не мало зв'язку з 16-им Загоном і сталося значно пізніше. Він належав до тих «Синьожупанників», що ще до революції, коли Україна була під окупацією московського царя, ризикувавши своїм життям, прислужився Україні. Відомо, що в той спосіб вибивались на вищі командні становища фахово не кваліфіковані старшини в усіх новопосталих державах. Для прикладу, назв'їм Польщу і Чехословаччину.

В анонімному листі до ген. Крата, з погрозою за його спростовання, автор, між інтим, підкреслює, що «мертвий Трутенко не може боронитися». Цьому «відважному воякові», що не мав цивільної відваги підписати своє прізвище, не прийшла до голови думка про всіх тих зарубаних і застрілених, про всіх тих хворих старшин і козаків, що втратили життя своє виключно з вини полк. Трутенка. Всі вони мертві так, як і полк. Трутенко, лише з тою різницею, що полковник ще довго жив на еміграції і вмер своєю смертю, а вони ні.

Вони мертві й тому не можуть протестувати проти гльорифікаційних дописів про того, хто занапастив їхню славу дивізію, як не можуть теж озватися на анонімні листи з погрозами до воєнків армії УНР, які виступали в імені всіх тих, що загинули під час трагедії 3-ої дивізії.

Вважаю за свій моральний обов'язок подати українському громадянству факти про катастрофу 3 Залізної Дивізії армії УНР, і про винуватця цієї трагедії, полк. Трутенка.